

Lezen schrijven lezen

door Huub Oosterhuis

In de derde klas gymnasium kregen we Nederlands van meneer Jan Bakker, een klein mannetje met een lodderoog. Waar hij al bij het begin van zijn eerste les zelf over begon. Hij wees erop en zei: Kijk, net als Vondels Constantijntje – en dan declameerde hij met plechtige zelfspot: *Cherubijntje van omhoog, / d'ijdelheden hier beneden / aanziet met een lodderoog*. Zo, dat was dat. 'Ik ga jullie gedichten voorlezen,' zei hij toen, 'wie geen zin heeft, gaat maar wat anders doen.' Met zijn vijven pakten we de voorste rij, de andere twintig hingen rokend in de vensterbanken. Hij las, Slauerhoff. Ik luisterde, begreep niet helemaal wat ik hoorde, maar genoeg om te blijven luisteren – het was alsof ik werd ingewijd. Veertien was ik, bijna vijftien.

1.

'En het was op die leeftijd... de poëzie was naar me op zoek. Ik weet niet, weet niet van waar ze opdook.'

Ze, niet hét, onzijdig, het woord, het gedicht, het lied, maar een vrouwelijk iemand, zo een als 'moedertje aarde' en 'muze, bezing mij'.

Niet hij zocht haar, maar zij zocht hem: Pablo Neruda. Hij wist niet dat zij bestond, wist nog niet eens wat zoeken is. Hij werd gevonden. Het was op die leeftijd dat een mens nog te vinden is, zich nog niet verstopt heeft, nog niet niemand geworden is. Was hij veertien, bijna vijftien?

*En het was op die leeftijd... De poëzie was
naar me op zoek. Ik weet niet, weet niet vanwaar
ze opdook, uit winter of rivier.
Ik weet niet hoe of wanneer,
nee, geen stemmen, stemmen waren het niet, geen
woorden, geen stilte,
maar uit een straat werd ik geroepen,
uit de takken van de nacht,
plotseling, te midden van anderen,
te midden van felle vuren
of alleen op de terugweg -
daar stond zij zonder gezicht
en raakte me aan.*

*Ik wist niets te zeggen, mijn mond
zag geen kans iets uit te brengen,
mijn ogen waren blind,
en er sprong iets op in mijn ziel,
koorts of verloren vleugels,
en door die brand te ontcijferen,
smeedde ik mijn eigen eenzaamheid
en ik schreef de eerste vage regel neer,
vaag, onvast, pure nonsens,
pure wijsheid
van wie niets weet, - en ineens
zag ik de hemel
opengaan en zich mededelen:
planeten, sidderende landouwen
en het donker doorschoten, doorzeefd*

*van pijlen, vuur en bloeseming
de overrompelende nacht, het heelal.*

*En ik, nietig wezen,
van de grote sterrende leegte dronken,
ik naar gelijkenis en beeld
van het mysterie,
voelde mij zuiver deel
van de afgrond
en ik wentelde mee met de sterren
en mijn hart sloeg op drift in de wind.
(vertaling: Dolf Verspoor)*

2.

Wát gebeurde er eigenlijk? Pablo Neruda, vertel ons duidelijk en rustig – maar hij kan het alleen opgewonden en verward vertellen: 'Ik weet niet, weet niet vanwaar ze opdook.' Hij zegt niet: 'Ze verscheen aan de hemel, ze stond op de zon, ze daalde neer.' Ze komt van beneden, duikt op 'uit winter of rivier – nee geen stemmen, stemmen waren het niet, geen woorden, geen stilte; maar uit een straat werd ik geroepen.' Dus toch geluid? Wel en niet, alles tegelijk. Zoals je geroepen wordt in dromen.

'Uit een straat – , ' waar mensen wonen en komen en gaan. Nee, 'uit de takken van de nacht', nee, 'te midden van felle vuren.' Was je alleen? Nee, ik was juist te midden van anderen, ieder ander zijn eigen felle vuur – en toch alleen, en plotseling – wat? Ze pakte je, ze omhelsde je, ze schudde je door elkaar? Nee, ze raakte me aan.

'Er sprong iets op in mijn ziel, koorts of verloren vleugels.' Koorts, die toestand van snellere polsslag en ademhaling, duizeligheid, schichten van dromen. Verloren vleugels, herinnering aan vliegen, grote hoogte, opgeheven zwaartekracht, vergezichten – als dat nog nooit is opgesprongen in je ziel, ben je nog nooit 'op die leeftijd' geweest – 'en ineens zag ik de hemel opengaan en zich mededelen'. En de nacht werd licht als de dag, de duisternis even stralend als het licht, tekenen aan zon, maan en sterren, 'het donker doorzeefd van pijlen, vuur en bloeseming'; het is kortstondig als vuurwerk, je hebt het nog niet gezien of je weet al niet meer of je het wel echt gezien hebt.

3.

Een innerlijke ervaring wordt beschreven in kosmische beelden: de diepte van de ziel is de hoogte van de hemel. In het opengaan van een hemel buiten ons bereik wordt uitgebeeld dat onze ziel als door een genadige hand ontgrendeld wordt. Die stem van binnen komt van ver buiten, dat innerlijke licht, dat innerlijke gesternte, staat als een sterrenhemel boven je. 'Hoger dan mijn hoogste hoogte zijt Gij, dieper in mij dan mijn diepste zelf,' schreef Augustinus in zijn *Confessiones*, Belijdenissen.

'Ik naar gelijkenis en beeld van het mysterie, voelde mij zuiver deel van de afgrond. En ik wentelde mee met de sterren.' Ik, nietig wezen, ben midden in het heelal terechtgekomen, ik ben erbij (ook in de betekenis van 'gesnapt'). Ik ben bij alles, en alles is door mij heen en in mij, en ik weet het.

'Deel van de afgrond zijn' en 'meewentelen met de sterren', twee beelden voor een en hetzelfde: opgenomen zijn in een onoverzichtelijke samenhang, een onafzienbare menigte, de wereld, de mensheid – ook in bijbelse verhalen,

bijvoorbeeld in dat over Abraham, is de menigte der sterren een beeld voor de ontelbare menigte der mensen.

Tot die menigte te behoren, een van de ontelbaren te zijn, nietig, maar ook uniek, deel te hebben aan alles en toch eenzaam te zijn: het is dat 'weten' dat doorbrak 'op die leeftijd' en dat mij sindsdien bijgebleven is. Van die doorbraak is dit gedicht van Neruda, over het ontwaken, zeg maar losbarsten van zijn dichterschap, een herkenbare parabel.

'Die leeftijd' heeft geen absoluut getal, staat niet vast, al valt zij voor een deel samen met wat ooit 'de puberteit' werd genoemd. Bij velen begint rondom hun veertiende een bewustwordingsproces dat, als het onderkend en gevoed en begeleid wordt, zich doorzet door alle levensstijdperken heen en hopelijk nooit overgaat. Leg die innerlijke stem uit de hemel nooit het zwijgen op. 'Die leeftijd' waarover Neruda schrijft, is een moment, dag of uur dat aan geen leeftijd gebonden is. Binnenstebuiten gekeerd, gevonden, aangeraakt worden, dat moge je levenslang gebeuren.

4.

Nietig en uniek, uniek en daarom eenzaam. Ik ben als iedereen, en ik lijk op niemand, ik ben anders dan alle anderen – is er een tijd geweest dat mensen dit niet ervoeren? De Engelse historicus Richard Holmes meent dat Jean Jacques Rousseau, ruim tweehonderd jaar geleden, aan de vooravond van wat later 'de Verlichting' werd genoemd, als een der eersten dit besef van uniek-en-eenzaam zijn onder woorden heeft gebracht, in zijn *Confessions*, Belijdenissen. Holmes spreekt over 'de belangrijkste, revolutionaire verandering in de menselijke gevoeligheid, waaraan wij nu allemaal onvermijdelijk deel hebben'. Wij weten nu allemaal, meent hij, dat 'de menselijke geest in wezen uniek, oneindig, geheimzinnig en verschrikkelijk alleen' is. Dit 'nieuwe eenzaamheidsbesef' noemt hij 'het wezenskenmerk van de Romantiek', het heeft Europa een gemaakt en 'een internationale taal van het hart' geschapen.

Dit lezend en overdenkend, deze welsprekende stellige volzinnen, verschijnen op het scherm van mijn geheugen passages uit een boek van Hannah Arendt – zo gaat het soms als je leest.

Hannah Arendt geeft in meerdere van haar boeken een analyse van de laatste anderhalve eeuw, de tijd dus dat de Europese mens zich bewust werd van dit verschrikkelijk alleen-zijn. Zij zegt: de vloek van de moderne massa's sinds het begin van de industriële revolutie (midden negentiende eeuw, de bloeitijd van de Romantiek!) is de 'ontworteling' en de 'overbodigheid'. Ontworteling en overbodigheid 'zijn acuut geworden met de opkomst van het imperialisme aan het eind van de negentiende eeuw en de ineenstorting van politieke instellingen en sociale tradities in onze eigen tijd'.

Ontworteld zijn betekent 'dat je in deze wereld geen plaats hebt die door anderen wordt erkend en gegarandeerd'. Overbodig zijn betekent 'dat je helemaal niet bij deze wereld hoort'.

Wie met deze zinnen van Hannah Arendt in zijn geheugen naar West-Europa kijkt en daar overheen naar heel de wereld, maakt zich geen illusies over 'een internationale taal van het hart'. Voor dit internationale verschrikkelijk alleen-zijn van miljoenen ontwortelden en overbodigen bestaan nog nauwelijks woorden.

Neruda's ervaring is niet verschrikkelijk. Hij beseft uniek te zijn, oneindig, geheimzinnig, ik-en-geen-ander. Maar zijn gedicht is geen angstdroom, eerder een roepingsvisioen. Hij siddert, stijgt, valt, het gaat er niet zacht en lieflijk toe, maar er ligt over zijn woorden een gloed van jeugd, verwondering en toekomst. De suggestie die van deze tekst uitgaat, is dat die eerste ontmoeting met de engel van de poëzie hem niet vervreemdt van anderen en zichzelf, maar hem juist eigener maakt. Hij wordt door haar zichzelf – jij die mij ik maakt –, hij krijgt een bestemming: regels neerschrijven, taal scheppen, gemeenschap maken. Hoe alleen hij daarmee ook is, toch niet 'verschrikkelijk alleen', niet overbodig – hij is in taalgemeenschap en 'zinsverband' met mensen, bezielde verband.

5.

Voor een beter begrip van wat zich afspeelt onder onze ogen én in onszelf, om iets meer te begrijpen van wat ons 'beweegt' of beangstigt, worden wij door geschiedschrijvers, psychologen en andere mensenkenners verwezen naar het verleden: het grote collectieve verleden dat wij 'de geschiedenis' noemen, en het minder omvangrijke, maar niet minder gecompliceerde individuele verleden dat zich uitstrekt achter onze rug, tot de dag van onze eerste geboorte. Gaandeweg het leven blijkt dat wat je achter de rug hebt, ook nog vóór je ligt; dat je veel van je verleden nog moet verwerken en een plaats geven in een toekomstig bestaan.

Omdat ik wel uniek, oneindig en geheimzinnig wil zijn, maar niet verschrikkelijk alleen, zoek ik naar taal, woorden, verbeelding. Omdat ik weten wil hoe uniek Dante en Petrarca, Hölderlin en Lucebert hun oneindigheid ervaren hebben, terwijl zij toch in dezelfde fragmenten van ruimte en tijd hun leven moesten leiden als ik – omdat ik 'onze' geheimzinnigheid wil doorgronden, minstens ervaren, lees ik hun gedichten. Ik vermoed dat zij mij van dienst kunnen zijn bij het begrijpen van mijn eigen leven, van mijn vrienden en kinderen; dat zij mijn verstand kunnen scherpen en mijn fantasie vergroten en mij weerbaarder kunnen maken tegen wanhoop en angstdromen. Zouden zij mij misschien kunnen helpen bij het verwerken van mijn verleden tot toekomst?

6.

Wat wij van schrijven en lezen mogen hopen, heeft Natalia Ginzburg geformuleerd naar aanleiding van de roman *Honderd jaar eenzaamheid* van Gabriel Garcia Márquez: 'De echte romans hebben de macht om de lafheid, de stompzinnigheid en de onderwerping aan collectieve ideeën, de besmettingen en de nachtmerries die we in de lucht inademen, uit ons weg te vegen. De echte romans hebben de macht om ons rechtstreeks het hart van het ware binnen te voeren.'

Van alle menselijke verhoudingen is die tussen lezers en schrijvers een der eenvoudigste – en geheimzinnigste. Blijkbaar is het mogelijk dat je geraakt wordt, gekend, doorzien, weersproken, getroost – over zeeën en hooggebergten, over eeuwen heen – door iemand die jou nooit gezien heeft en van je bestaan niet weet. Maar die blijkbaar over het vermogen beschikt een geschreven gemeenschap tot stand te brengen.

Natalia Ginzburg zelf heeft de meestal duistere lotgevallen van anonieme mensen in volstrekt onnavolgbaar heldere, spannende taal opgeschreven. *Zo is het gebeurd* heet een van haar prachtigste verhalen. Het besef dat de

wereld zo is als zij beschrijft, heeft mij nooit ontmoedigd of verlamd, ik denk omdat ze mensen aanvaardt zoals zij ze aantreft, zonder schamperheid en beschimpingen, zonder sarcasme, zonder oordeel, maar met de liefde van een naaste die tot het eind toe meegaat.

In zijn essay *Het beroep van de schrijver* meent Elias Canetti dat het de taak van de schrijver is 'de toegang tot de mensen open te houden. (...) Schrijvers zouden in staat moeten zijn om tot iedereen te worden, ook tot de kleinste, de naïefste, de meest machteloze. (...) Men heeft dit proces op verschillende manieren proberen te benoemen; zo wordt er bijvoorbeeld gesproken van inleving of empathie, ikzelf geef de voorkeur aan het meest pretentieuze woord "gedaanteverandering".' Schrijvers, en lezers, moeten niet enkel 'door mensen heen gaan', maar ze wórden.

7.

'Voor mij is lezen een niet eindigend proces van herkenning en niet het vinden van uitwegen. Herkenning is tegelijk een stuk bevrijding, verlossing, om een christelijke term te gebruiken. Voor mij is de functie van Kafka gebleven dat ik bij geen andere schrijver op een zo fascinerende manier gevoelens, waar je bij wijze van spreken geen raad mee zou weten, verhelderd, bijna in definitieve termen omgezet heb gezien. Dat is voor mij ook de functie van literatuur... Alles wat op die wijze verklaard, toegelicht, opgelicht, in het licht getild wordt, draagt bij tot je weerbaarheid.' Aldus Joop den Uyl in een interview met Adriaan Morriën in 1974.

Goed lezen gaat even ver als goed schrijven. Lezen is liefde, een van de 'zeven manieren van Minne'. En zoals iedere liefde vormt en ordent lezen je geheugen en geweten, brengt je op fantasieën en scherpt je zintuig voor toekomst.

Je bent er maar een. Uniek, oneindig, eenzaam. Er maalt van alles in je hoofd, je denkt: 'ben ik de enige die zo denkt? voelt? maalt?' Je bladert en bladert, leest hier een zin, daar twee. Je wilt lezen wat je leeft.

8.

Oudgriekse en middeleeuwse mythen steeds opnieuw ontdekkend, interviews verslindend, strompelend of gevleugeld de bijbel door, word ik binnengevoerd in 'het hart van het ware', langs teksten van gisteren en eeuwen her. In alle talen van de wereld lees ik één tekst in duizenden fragmenten, een groot wij-mensen-verhaal.

Boeken zijn het sterkste van mensen: verbeeldingskracht, bewustzijn van verleden en toekomst, vermogen tot analyse en overzicht, beleving van grote complexe samenhangen en kleine details. Hoeveel boeken zijn er in de loop der eeuwen verloren gegaan? Hoeveel intieme geluksgevoelens, ooit misschien volmaakt opgeschreven, zijn nergens gebleven? Zou er niet meer dan één Sappho hebben geleefd?

9.

Simcha Guterman, handelaar in naaimachines in de Poolse stad Plock, vluchtte in 1939 en 1940 met vele Joodse lotgenoten voor de Duitsers, van stad naar stad. Hij schreef dat vluchtelingenleven op, het leven van een hele generatie, in het Jiddisch, in heel kleine letters, en hij deed de manuscripten

in flessen die hij ter plaatse achterliet, als hij weer weg moest. Hij stierf bij de opstand in het getto van Warschau, in 1944. In 1978 werd een van zijn flessen gevonden. Zestien jaar later was het manuscript ontcijferd en in het Nederlands vertaald: *Het opgedoken boek*.

Je leest het en je gelooft je verstand niet. Je begrijpt wat daar staat, je wist het al; je hoort gesprekken van een halve eeuw geleden, je was er bij. Je ziet gezichten, je ziet ze terug. Hoe kan dat?

In iedereen is een verloren boek: verhalen die je niet meer kunt vertellen, een lied dat je kwijt bent, vergeten dromen, namen die je niet meer te binnen schieten, gezichten die je je niet meer voor de geest kunt halen. Verbindingen zijn verbroken, sporen bijster geraakt, gaten gevallen. 'Hoe sterk ik de schroeven van mijn geheugen ook aandraai, ik kan mij niet meer herinneren hoe Tamara en ik uit elkaar gingen' (Nabokov in *Geheugen, spreek*). Kan een mens zijn jeugd vergeten? Daar liggen je bronnen, toen ben je gemaakt of gebroken of je wilt of niet, of je het wilt weten of niet. 'Het was op die leeftijd'. De tijd van de jeugd: voor de één een verloren paradijs, voor anderen een diensthuis, een angstland waar ze ternauwernood aan zijn ontkomen; voor weer anderen iets van beide, omarming en verstoting, verzadiging en honger. En al die herinneringen, aan godsdienst en erotiek en alleen gelaten zijn: scherpe en vage, halve waarheden, overbelichte fragmenten van momenten; de vele latere vertekeningen en bijkleuringen van je vroegste belevenissen, hoe zit dat allemaal?

Zoveel is zeker dat er heel wat ervaringen en gevoelens liggen opgeslagen in dat deel van je hersens dat 'geheugen' wordt genoemd, die innerlijke ruimte waarin je je verleden meedraagt – maar ook ooit gekoesterde verwachtingen die nog niet zwijgen, die in je gisten, 'werken', beelden van geluk dat nog komen moet.

Die innerlijke ruimte kan ontsloten worden als er met gezag een stem klinkt, 'ga open'. Mijn geheugen moet steeds weer gewekt worden, mijn geweten geroepen. Telkens opnieuw heb ik 'iemand' nodig – de stem van een droom, een icoon, een liedje. De stem van een boek. De stem van het boek der boeken. Alleen de stem van een ander kan mij openen, en doen zien wat ik moet zien om in leven te blijven. Jij die mij ik maakt.

10.

Vele hoofdstukken van het grote wij-mensen-verhaal zijn geschreven in poëzie. *De tintelende taal / van een achter alle kwaad / verrijzende dageraad*, schreef Martinus Nijhoff.

Met weerloos maar volstrekt gezag corrigeert poëzie onze taalgewoonten; ontmaskert ons jargon, doorbreekt onze vaktaal, quiztaal, publieke opinietaal, Tweede Kamertaal. Het lezen en horen voorlezen van poëzie leert ons nuances verstaan, stembuigingen, boven- en ondertonen, en verdiept onze zelfkennis en ons begrip voor anderen.

Poëzie, taal van het begin, wekt onze herinnering aan het eerste spreken dat, met de kracht van 'licht', de chaos heeft bedwongen.

Uit: Roodkoper, 13^e jaargang, nummer 2 – maart 2009